

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VII Yazı

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həmin dövrdə bir sıra məqalələrində, o cümlədən «pantürkizm», «panturanizm»lə bağlı ən məşhur əsəri «Panturanizm. Qafqaz problemi»ndə (1930) antitürkçülərə cavab olaraq yazırdı ki, bu məsələdən bəhs edənler türkçülüyn, turançılığın tarixini, o cümlədən bu ideyaların müəlliflərinin fikirlərini təhrif edirlər. Belə ki, «pantürkizm», «panturanizm» panslavyanizm kimi ideologiyalardan fərqli olaraq xalqın içindən yaranan bir məfkurə olmuşdur. O yazırdı: «Pantürkizm məsələsinə gəlinə, fürsətdən istifadə edən yarılmışların aldatmaq istədikləri zümrəyə birdəfəlik anlaşıdır ki, slavyan millətlərində olduğu kimi, türk irqinə mənsub millətlərdə də, bir birlik məfkurəsi doğmuş və bu doğuş müəyyən bir zaman romantik bir dövr yaşayaraq, o vaxta qədər, İslam dini düşüncəsi alışqanlıqında olan siyasi türk-tatar fikri üzərində daha əsri və tərəqqi sevincəsinə bir təsir yapmışdır. Fəqət panslavyanizmdən daha az real şərait və imkana malik olan panturanizm panslavyanizmin çatdığı nəticəyə nisbətən daha az bir zamanda gəlmiş və bu gün ən qatı panturanistlər belə sadə bir kəltür birliyini mümkün mərtəbə mühafizəyə qeyrət etməklə kifayətlənmişlər» (Rəsulzadə 2009, 50-51).

Bununla da, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə demək istəmişdir ki, birincisi turançılıq millətin özünün yaratdığı ideyadır, ikincisi isə bu ideya ilk dövrlərdə romantik xarakter daşısa da, artıq öz yerini gerçəkçi, müasir məsələlərə tərki etmişdir. Çağdaş dövrdə yeni türkçülük və yaxud da yeni turançılıq ideologiyası ondan ibarətdir ki, vahid türk milləti deyil, vahid türk irqi vardır. Türk irqinə aid hər bir millətin də ayrı-ayrı müstəqil türk dövlətləri yaratması məntiqə uyğundur. Bu baxımdan «panrusizm» vahid «slavyan» dövlətinin yaranmasına çalışdığı halda, yeni turançılıq ideologiyası ayrı-ayrı türk dövlətlərinin yaranmasını müdafiə edir. Bunu nəzərə alaraq Rəsulzadə yazır: «Varlığı ilə Sovet İttifaqında türk ellərinin ulusal, doqal axınlarını yaxşı yöndə etkileyən çağdaş, gerçəkçi «türkizm», sözsüz «panrusizmin» yağısidir» (Rəsulzadə 2012/1, 27). Bu mənada 1930-cu illərin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadənin irəli sürdüyü Türk hökumətlərinin federativ birliyi ideyası daha gerçəkçidir. Onun fikrincə, XX əsrin əvvəllərindəki siyasi türkçülərdən fərqli olaraq, çağdaş türkçülər vahid Turan dövləti ideyası ilə yaşayırlar. Ona görə də yeni türkçülər Türkiyənin-

Osmanlının təmsalında türklərin böyük imperatorluğunu yaratmaq deyil, hər bir Türk millətinin ayrıca istiqlalı və daha sonra da Türk dövlətlərinin birliyi uğrunda mücadilə edirlər. Bu baxımdan slavyan birliyi fikri Çexoslovakiya dövlətinin təşəkkülünə mane olmadığı kimi, Türk dövlətlərinin birliyi fikri də Azərbaycanın müstəqil bir Türk dövləti kimi Qafqaz Konfederasiyasına girməsinə əngəl ola bilməz (Rəsulzadə 2009, 52-53).

Ömrünün böyük qismini mühacirətdə yaşamağa məcbur olmuş Azərbaycan Türk aydını Məhəmməd Sadiq Aran isə Finlandiyada olarkən burada nəşr etdiyi «Yeni Turan» qəzetində turançılıq müdafiə etmişdir. Onun kitabını

Türkçü aydın, Turançı dava adamı olsa da, ancaq Sovetlər Birliyi dönmündə Azərbaycanda unudulmağa çalışılmışdır. A.Jorma yazır: «Mehmet Sadıq Azərbaycanda sosialist dönmədə unutturulmuştu. Adından söz edilmiş olsaydı nasil ki, Mehmet Hadiye romantik, Sabire realist diye yapay bir tasnif uyğulandıysa, Mehmet Sadıq için de her halde romantik denilecekti. Elbette ki milli mefkureci şairler böyle süni tasnife sığmazlar. Mehmet Sadıq Aran, Azərbaycan bağımsızlık mücadilesinin çilekeş bayraktarı olarak tarihte yerini almıştır» (Aran 2020, 15).

M.S.Aran 1942-ci ildə, «Sənən Azər» ləqəbi ilə Türkiyədə yayınladığı «İran Türkləri» kitabında isə

Azərbaycan Türk aydınlarından Mirzə Bala Məmmədzadə də «Milli Azərbaycan hərəkatı» (1938) əsərində türkçülük və turançılığın türk xalqları üçün hansı: siyasi, yoxsa mədəni birlik mənası daşması ilə bağlı mövcud olan fikirləri dəyərləndirməyə və bu məsələdə tutduğu mövqeyi ifadə etməyə çalışmışdı. M.B.Məmmədzadə qeyd edirdi ki, artıq türkçülük-türk birliyi kimi romantik turançılıq da əski mənasını tamamilə dəyişirmişdi. O yazırdı ki, hələ çar Rusiyasının dağılması ərafəsində türkçülər və turançılar vahid Türk dövlətinin qurulması istəyində bulunsalar da, bunun imkansız olduğunu anlamışdılar (Məmmədzadə 1992, 201-202). Onun fikrincə, bir

naşı, məsələnin ifratlaşdırılması daha çoxdur. Örnəyin, Atatürkün İslam dini, din-dövlət məsələsindəki tutumu əsasən doqaldır. Atatürkə görə dövlət daima güclü olmalıdır ki, din birliyi tərəfdarları «ümmətçilik» adı altında «qəza-cihad» fikrinə qapılmasınlar. Atatürkə görə, toplumda və dövlətdə keşinliklə aqlın hakimiyyəti üstün olmalıdır (Bayar 1978, 69). Bu isə o deməkdir ki, milli və dini dəyərlər yaşatmaq, eyni zamanda modern ruhlu olmaq hər hansı dövlətin başlıca qayəsi olmalıdır. Sadəcə modern ruhlu milli və dini dəyərlərə sahib millət ayaqta durur və dünya durduqca var olur.

Bu anlamda 1930-cu illərin sonu, 1940-cı illərin əvvəllərindən

Azərbaycan türk aydınlarının turançılıq fəlsəfəsi

hazırlayaraq ön sözlərlə nəşr etdirən dəyərli müəlliflər Sevil Abbasoğlu/İrevanlı və doq.dr. Atilla Jorma yazırlar ki, M.S.Aranın 1931-33 illərində yayımladığı «Yeni Turan» qəzeti Finlandiyada öncə Tampere şəhərində, sonra Helsinkidə Türk və Fin dillərində işiq üzün görmüşdür. Hazırda Turançılıq məfkurəsini əsərlərində təbliğ edən, eyni zamanda onu yeni nəsillərə aşılaraq elm adamı Atilla Jorma yazır: ««Yeni Turan» iki dildə, Türk və Fin dillərində yayınlanırdı. Gazetinin adına bəkilidığına, dil bəkimindən Estonlar və Macarlarla birlikdə Finlər də Fin-Oğur dil ailəsinə mənsub olup Turanlıların bir kolunu oluşturuordu. İlk Turançı fikirlər əsasında Fin araştırmacıları tərəfindən ortaya atılmışdı. Mehmet Sadıq için bağımsızlık mücadilesi her şeyden önemli olmuştu. Gazetede ki yazılar da siyasi ağırlıklı idi. 30-lu yıllarda Latin alfabesiyle yazılan Türk dili İsmail Gaspıralının, Mehmet Emin Rəsulzadənin Türkçesiydi; nitekim bugün Mehmet Sadıq okurken uyanan ilk izlenim «bu dil Hüseyin Cavidin Mikail Müşfikin Türkçesi» olmaktadır» (Aran 2020, 13).

Atilla Jorma daha sonra yazır ki, Məhəmməd Sadiq Aran «Yeni Turan» dərgisində nəşr olunan yazıları və digər əsərləri ilə böyük bir

Güney Azərbaycan, bütövlükde bi bölgədəki türklükə bağı yazırdı ki, Pəhləvilər bu ölkədəki türklərin mövcudluğunu təkzib və tarixini təhrif edir, Türk toponimlərini, o cümlədən coğrafi adları farslaşdırır, uşaqlara Türk adları verməyi qadağan edir, Türk dilində məktəbləri qadağan edir və onlara məcburi farsca təhsil verir, özünü Türk kimi təqdim edənlərə cəza kasir, Türkə kitabları məhv edir (Aran 1942, 17-18). O, yazırdı: «Biz İranda yaşayan Türklər əsirlərdən bəri İranda şərafətini qanımızla və canımızla qoruduq. Buna müqabil İranda heç bir haqq istəmədik. İranda hökuməti də bizə daim ögey oğul nəzəriylə baxdı və hələ də elədir. Sayımız 5 milyon keçən bizlər bu gün İranda ki 60 min erməni qədər mədəni bir haqqə malik deyilik. Bu nədən belədir? Bunu biz yalnız özümüze soruşmalıyıq. Biz daima şücaət və cəsarətimizi farsların kefi üçün sərf etdik və suduq. Susanlara isə heç bir yerdə pay verməzlər. Vətəndaşlar, haqqımızı istəmək zamanı gəlmişdi. Biz artıq miskin və pərişan halda yaşaya bilmərik. Bilməliyik ki, əsrimiz milliyət əsridir. Milliyət demək, mənlilik deməkdir. Mənliliyini idrak etməyən Tanrısını bulamaz. Biz köləlikdən qurtulmalıyıq» (Aran 1942, 20).

bütün halda başlayan türk milli hərəkatının ayrı-ayrı yurdçuluq və milli dövlətçilik halına gəlməsində siyasi, coğrafi, iqtisadi və strateji səbəblər mühüm rol oynamışdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, Türkiyədə milli hərəkata başlayanlar yalnız Anadolun türklərini düşünmüş, onların proqramında Türkiyə xaricindəki türklərdən bəhs olunmamış, hətta Türkiyə Misaqi-Millini gerçəkləşdirmək üçün Qərbi Avropa imperialistləri ilə döyüşdə Türküstan, Krım, İdil-Ural və Azərbaycan türklərinin mübarizə apardıqları Rusiya ilə müttəfiq olmaq məcburiyyətində qalmışdı. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra da bu proses davam etmiş və türk birliyi uğrunda mübarizə aparən «Türk ocağı» əvvəlcə fəaliyyətini Türkiyə ilə məhdudlaşdırmış, daha sonra isə bir müddət qapanmışdır (Məmmədzadə 1992, 206).

Şübhəsiz, Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə bu cür ideyaların təbliği birmənalı qarşılanmamışdır. Ancaq bir şey dəqiqdir ki, Atatürk də o zamanın ehtiyaclarına görə Türkiyəni qorumağa və yaşatmağa çalışmışdır. Bu anlamda Atatürkün SSRİ və Batı dövlətləri arasında siyasi gedişlər etməsi anlaşılırdır. Bu baxımdan Atatürkün «qərbəlmək» siyasəti məsələsində bəzi kiçik haqlı iradlarla ya-

etibarən Türkiyədə türklük şüurunun nisbətən zəiflədiyi bir dönmədə yenidən Türkçülük və Turançılıq ideyalarının gündəmə gəlməsi təbii idi. Öncə Nihal Atsızın, daha sonra Alparslan Türkeşin bu davaya qatılması Turançılığın Türkiyəyə türkləri üçün vaz keçilməz olduğunu bir daha ortaya qoymuşdur. Özəlliklə, İkinci Dünya müharibəsinin son illərində (1944-1945) Sovetlər Birliyinin Türkiyə üzərində təzyiqlərinin artdığı bir dövrdə Alparslan Türkeş, Nihal Atsız kimi turançılıqların həbsxanalara atılması təsadüfi olmamışdır. A.Türkeş həbsxanaya düşməsinə səbəb olan Orkun dərgisində nəşr olunmuş məqaləsində yazırdı: «Başta kendini Türkten başqa bir şey saymayan veya Türk kanından olan insanlar olmalı... Türküm deməklə de olmaz, Türklüğü sindirmiş olmalı» (Tanıl 2014, 110). Hesab edirik ki, ən azı 1940-cı illərdən etibarən Türk ictimai-siyasi həyatında ortaya çıxan Nihal Atsız, Alparslan Türkeşin düşüncəsində də geniş anlamdakı Türk Birliyi, Turançılıq ideyaları əsaslı bir zəmin kimi formalaşmışdır. Yəni Türkeş və Atsız Hüseyinzadələr, Gökalplar, Rəsulzadələr, Atatürklər kimi böyük türkçülərdən, turançılardan yol alaraq Türk Birliyi ideyasını davam etdirməyə çalışmışdır.